

مسجد تاریخانه دامغان

دکتر سیدحسین امین

مداخل

مسجد تاریخانه دامغان متعلق به قرن دوم هجری، یکی از بهترین نمونه‌های مساجد کهن ایران، بلکه سرتاسر جهان اسلام است که نویسنده در اوائل نیمه اول دهه ۱۳۵۰ مکرر آن را از نزدیک بازدید کرده و در همان زمان نسبت به پیشینه آن مطالعاتی انجام داد. مقاله حاضر بازنویسی یادداشت‌های آن عهد به ضمیمه‌ی برخی اطلاعات نویافته در این ابواب است.

وجه تسمیه

وجه تسمیه این مسجد به «تاریخانه» از جمله نکته‌های مهم تاریخ و فرهنگ ایران است. ما در این جا بر اساس تتبع خویش، دو وجه را احتمال می‌دهیم:

۱ - نخستین توجیه قابل قبول، این است که واژه تاری، در زبان‌های ترکی و ترکمنی و جغتایی - مغولی، به معنی خداست. بنابراین تاریخانه به معنی «خانه خدا» (معبد) است. مهم‌ترین دلیل زبان‌شناختی بر صحت این استدلال، این است که واژه تاری (به معنی خدا) در ترکیب ترکی «تاری وردی» (به معنی الله داد/الله‌وردی / خداداد) در نام‌های مسلمانان ترک‌زبان از روزگاران کهن تا همین اواخر محفوظ مانده است. چنان که نام خانوادگی پدربزرگ حیدرخان عمواغلی، از ارکان مجاهدین چپ عصر مشروطه و مسؤول ترور اتابک (صدراعظم مستبد محمدعلی‌شاه)، تاری وردی‌اف بوده است. و باز در نسل بعدی، شاهزاده عبدالحسین میرزا فرمانفرما که از همسران متعدد، اولاد زیادی داشته، یکی

از پسران خود را «تاری وردی»، دیگری را «الله‌وردی»، و دیگری را «خداداد» نام نهاده بود که هر سه به یک معنی ولی به ترتیب به سه زبان مختلف ترکی، عربی و فارسی است و این تاری وردی فرمانفرمایان در اواسط دوره سلطنت پهلوی دوم در شکارگاهی در حوالی بسطام (شاهرود) ظاهراً به دست مأموران حفاظت محیطزیست به ضرب گلوله کشته شد.^۲

پس با توجه به این که اولاً واژه «تاری» خدای قدیم اقوام ترک و ترکمن است و ثانیاً با عنایت به این که بازسازی مسجد تاریخانه دامغان در عصر غزنویان و سلجوقیان صورت گرفته است. نامبردار شدن این مسجد به زبان ترکی به «تاریخانه» (خانه خدا) کاملاً موجه است. ضمناً واژه «تاری» به معنی «خدا» در ادبیات منظوم و منثور فارسی و ترکی نیز سابقه دارد، چندان که در همین

«پهوه» و «تاری» و «الله» و «اهورامزدا» ای خدا خوانده «خدا» زین همه مقصود تویی^۳

۲- دومین توجیه قابل قبول در باب وجه تسمیه «تاریخانه» این است که مسجد تاریخانه دامغان، مانند مسجدجامع فهرج واقع در مهریز (بیزد)، از نظر معماری شباهت بسیار با قصرها و بارگاه‌های ایرانی عصر ساسانی دارد و از این رهگذر، شاید بتوان گفت که به احتمال، مسجد «تاریخانه» قبل از اسلام، یکی از بناهای سلطنتی در عصر اشکانیان / ساسانیان بوده است. چرا که «خدا» همچنان که از «خدای نامک»های عصر ساسانی پیداست، به «شاه‌نامه» اطلاق می‌شده است و در بخارا نیز اجداد سامانیان «سامان خدات» نامیده می‌شده‌اند و بنابراین، اگر «خدا» در خدای نامک به معنی شاه‌نامه بوده است، شاید «تاری» (خدا) هم در تاریخانه به معنی خانه شاه / قصر سلطنتی بوده باشد به این معنی که قصر شاهانه قدیمی به مسجد تبدیل شده باشد و با این همه مسجد جدید همچنان به نام قصر قدیم نامبردار باشد.

۳- ارزش تاریخی

مسجد تاریخانه دامغان که به شماره ۸۰ به ثبت تاریخی رسیده است^۴ از چند جهت حائز اهمیت است:

شباهت‌های معماری بین مسجد تاریخانه (واقع در شهر دامغان) با آتشگاه ساسانی تپه حصار (واقع در جنوب شرقی دامغان) و از جمله، ستون‌های آجری گچ‌بری شده موجود در هر دو بنا، محققان را به این باور واداشته است که این بنا، یادگاری از معماری خالص یک کاخ ساسانی است.

این مسجد از کهن‌ترین مساجد ایرانی است که سبک معماری آن از یک سو با مساجد ایرانی اوائل عصر اسلامی (مانند مسجدجامع فهرج، مسجد شوش، سیراف و نایین) قابل مقایسه است و از سوی دیگر، تقلید کاملی از سبک معماری ایرانی در عصر ساسانی است. این مسجد را «مسجد چهل ستون» نیز خوانده‌اند. اما این تعبیر به این مفهوم نیست که تعداد ستون‌های این مسجد، دقیقاً چهل عدد باشد، بلکه تنها کنایه از کثرت ستون‌هاست.

شبهات‌های معماری بین مسجد تاری‌خانه (واقع در شهر دامغان) با آتشگاه ساسانی تپه حصار (واقع در جنوب شرقی دامغان) و از جمله، ستون‌های آجری گچ‌بری شده موجود در هر دو بنا، محققان را به این باور واداشته است که این بنا، یادگاری از معماری خالص یک کاخ ساسانی است.

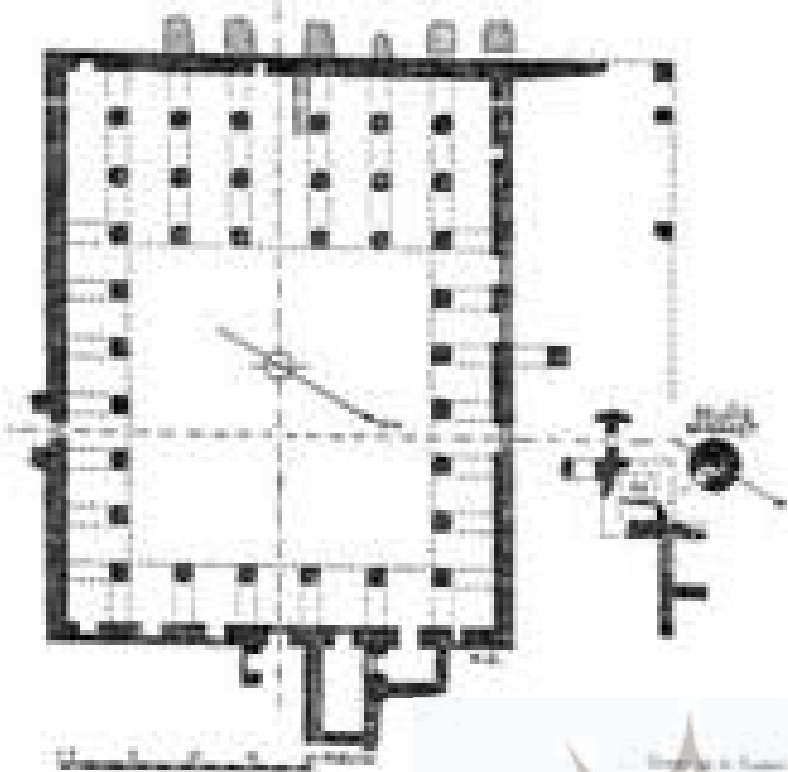
اگر سابقه پیش از اسلام این بنا را در نظر بگیریم، باز هم تاریخ بنای اولیه این مسجد که بعدها مکرر نوسازی و مرمت شده است، به اواسط قرن دوم هجری برمی‌گردد. آرتور پوپ آمریکایی ساخت این مسجد را به سال‌های بین ۱۳۰ تا ۱۷۰ هجری قمری (۷۸۶-۷۵۰ م) منتسب می‌کند و شادروان استاد محمدکریم پیرنیا با دقت بیشتر تاریخ بنای آن را دقیقاً سال ۱۶۰ هجری قید کرده است. بدین‌گونه تعلق این بنای مهم اسلامی به اواسط قرن دوم هجری مورد اتفاق است.

اهمیت تاریخی مجموعه بنای مسجد تاری‌خانه دامغان، هم‌چنین از جهت وجود مناره قدیمی آن است که دکتر کریستی ویلسن، آن را نخستین مناره مدور ایران شناسایی کرده است. مناره‌ها را در مناطق کویری، از دیرباز به منظور راهنمایی مسافران و کاروان‌ها در جاده ابریشم و ادویه می‌ساخته‌اند و بعد در عصر اسلامی از این مناره‌ها، علاوه بر استفاده به عنوان برج راهنما برای گشتن اذان (مأذنه) هم استفاده کرده‌اند. مناره مسجد تاری‌خانه می‌تواند به تأثیر از مناره مساجد عراق باشد؛ هرچند ممکن است آن‌ها خود متأثر از معماری دوره ساسانی باشند. از سوی دیگر قابل توجه است که به خط کوفی، کتیبه‌ای بر این مناره به این شرح نوشته بوده است: بسم‌الله. امر ببناء هذه المنارة الحاجب الجليل: ابو حرب بختيار بن محمد، في ولاية الامير السيد الاجل فلک المعالی...^۷

شک نیست که منظور از فلک‌المعالی، منوچهر بن قابوس امیر زبیری (وفات ۲۲۴) است که منوچهری دامغانی (وفات ۴۳۲) به توسط ابوحرب بختیار بن محمد بن ابراهیم فرمانروای قومس به او معرفی شد و به همین مناسبت است که منوچهری در مدح ابوحرب بختیار سه قصیده و یک مسمط گفته است و او را به آزادگی و بخشندگی و چرب‌زبانی ستوده است و نام او در سه کتیبه یعنی پیر علمدار در دامغان، مناره مسجد تاری‌خانه در دامغان، و مناره مسجد جامع در سمنان ضبط شده است. اینک نمونه‌ای از اشعار منوچهری در اینجا ضبط می‌شود:

الف - در مسمط بهاریه می‌گوید:
ایزد تیغش سبب ضرب کرد
قطب همه شرق و همه غرب کرد
تا پدرش کثرت بو حرب کرد
بس که شد و با ملکان حرب کرد

کتاب: تاریخ فرهنگ و ادب فارسی، ج ۱، فصل ۱۳، صفحه ۱۳۸۰

مسجد تاری‌خانه دامغان: نقشه و بنا (Pope, 1939)

۴ - شیوه معماری

مسجد تاری‌خانه در وسط دارای یک صحن مرکزی باز به ابعاد ۲۶/۷۲ متر طول و ۲۵/۷۲ متر عرض است که دور تا دور آن را رواق‌های سرپوشیده فراگرفته است؛ بدین ترتیب که ۲۲ دهنه طاق به صحن مرکزی مسجد باز می‌شود. طاق‌ها از آجر، ستون‌های مدور، و هر طاق به قطر یک متر و نیم تا یک متر و شصت سانتی‌متر می‌باشند. ورودی این مسجد، از جناح طولی شرق است. قسمت عمده پوشش مسجد، مانند مسجدجامع فهرج از طاق‌های گهواره‌ای (و نه مسطح) که به طاق‌های دوره ساسانی شبیه‌اند، تشکیل شده و این طاق‌ها بر روی قوس‌ها و ستون‌های محکم زده شده‌اند. اگرچه امروزه طاق‌های گهواره‌ای مسجد تاری‌خانه فروریخته‌اند؛ اما ملاحظات شکلی نشان‌دهنده همانندی این طاق‌ها با

از لطف و آن سخن چرب کرد
خلق جهان طالب‌باش و دوستدار
ب - در قصیده‌ای در مدح ابوحرب بختیار می‌گوید:
بو حرب بختیار محمد که رأی او
ارکان‌های ملک مؤکد کند همی^۸
منار مسجد تاری‌خانه در طول زمان دچار ساینده‌گی و هوازده‌گی شده و از باد و باران گزند دیده و از ارتفاع آن کاسته شده است. در حال حاضر، این منار، ۲۶ متر ارتفاع و ۸۶ پله دارد. محیط آن در پائین ۱۳ متر است ولی هرچه مناره بالاتر می‌رود، به تدریج از محیط آن کاسته می‌شود. منار از پائین به بالا با چهار طرح مختلف با نقوش هندسی، نماسازی شده است. هریک از این اشکال و نقوش هندسی، دارای هفت بند می‌باشد و عدد هفت در اینجا نماد عرفانی اکمال و اتمام مراتب عرفانی است.

طاق‌های گهواره‌ای مسجدجامع فهرج است که برای نگهداری طاق‌ها، ستون‌های قطوری از آجر برپا شده که توسط قوس‌هایی به همدیگر و به دیوار وصل شده‌اند. بر روی این قوس نیز دیواری به بلندی یک متر ساخته و سپس طاق گهواره‌ای را بر آن سوار کرده‌اند. قوس‌های بالای ستون‌ها با فرم بیضی از آجر ساخته و در بالا به آرامی شکسته شده‌اند. جهت حفظ تعادل و اتصال محکم قوس‌ها به ستون و دیوار - مثل مسجد قدیمی سبزوار به گزارش ابوالحسن بیهقی در تاریخ بیهقی از قطعه‌های چوب و تنه درختان استفاده شده است. دهانه طاقی که در مرکز سمت قبله قرار می‌گرفته، از دهانه‌های دیگر عریض‌تر و بلندتر ساخته شده است. بدین ترتیب، شبستان ستون‌دار و طاق‌های بلند مسجد تاریخانه که به سبک «چهار ایوانی» (یا چهار صفت) ساخته شده، تقلید کاملی از معماری دوره ساسانی است و به علاوه، به مرکز بنا - جایی که محراب و منبر در آن قرار دارد - اهمیت خاصی داده شده است.

بنای مسجد تاریخانه دامغان مشتمل بر یک حیاط وسیع به شکل مربع (چهار ضلع تقریباً متساوی) است. این بنای مربع شکل در سمت قبله (غرب) یک شبستان ستون‌دار و در سه قسمت دیگر یک ردیف رواق دارد. شبستان ستون‌دار سمت قبله هم هفت ناو طولی در جهت قبله و سه ناو عرضی در طرف مقابل دارد. به نحوی که ناو وسطی که شامل محراب و منبر است، عریض‌تر از ناوهای دو طرف آن است و از این رهگذر، درست مانند مسجدجامع فهرج که پس از قرن‌ها از زیر خاک بیرون آمد، از جهت تطور معماری مساجد، نشان‌دهنده مراحل اولیه شکل‌گیری ایوان در مساجد شبستانی ایران است.

کف صحن مرکزی مسجد تاریخانه، به جای آن که مطابق معمول ساختمان‌های بزرگ دیگر، سنگ‌فرش یا آجرفرش شده باشد، تنها با ماده‌ای آهکی یا گچی پوشش یافته و کوبیده شده است. صحن مرکزی مسجد، از صفحه‌های طاق‌دار جانبی در یک سطح قرار گرفته و با هیچ پله یا بریدگی عمودی متمایز نشده است.

قوس‌ها و ستون‌های مسجد تاریخانه از آجر ساخته شده‌اند، ولی در دیگر قسمت‌های مسجد از خشت استفاده شده است. برای استحکام و اتصال، در قوس‌های مسجد چوب به کار رفته است و سطوح مختلف گچ اندود شده‌اند. دکتر اریک اشمیدت (کاشف تپه حصار دامغان) که در صحن و رواق مسجد تاریخانه حفاری کرده است، می‌نویسد که در این مسجد آجرهای بزرگی که شبیه آجرهای تپه حصار (قصر متعلق به پادشاهان ساسانی) است، بر این دلالت دارد که این مسجد به شیوه ساخت و ساز عصر ساسانی بنا شده است و حتی احتمال دارد که مسجد تاریخانه بر روی یا در کنار یکی از ساختمان‌های عصر ساسانی بنا شده باشد.

محیط ستون‌های مدور این مسجد، بین ۴/۹۰ تا ۴/۹۷ متر است و ارتفاع هر ستون از هر سطح زمین تا محلی که طاق بر آن متکی است، ۲۸/۴ متر و تا پشت‌بام،

۶ متر تمام است. هر ضلع از آجرهای مربع این ستون‌ها ۳۴ و ضخامت آن‌ها ۷/۵ سانتی‌متر است که متناوباً به پیروی از آجر چینی دوره اشکانی و ساسانی - افقی و عمودی روی هم چیده شده‌اند. همچنین این ستون‌ها کاملاً قابل مقایسه با ستون‌هایی است که در «تپه حصار» دامغان، از یک کاخ ساسانی خاکبرداری شده است. قسمت پایین بعضی از این ستون‌ها (در کاخ ساسانی) که از آجرهای مربع (۸ X ۳۵ X ۳۵ سانتی‌متر) ساخته شده، نشان می‌دهد که آجرها متناوباً عمودی و افقی به قطر ۱۷/۹ متر روی هم قرار گرفته‌اند و با دقت در ابعاد، اندک تفاوتی بین این دو بنا به نظر می‌رسد؛ از جمله اینکه قطر ستون‌های تاریخانه که با اندود نازکی پوشیده شده، ۱۶ متر است؛ که اگر تزیین نسبتاً ضخیم ستون‌های کاخ دامغان را در نظر بگیریم، هر دو مساوی خواهد بود. در بخش غربی مسجد، بناهای وابسته‌ای وجود داشته که امروزه کاملاً از بین رفته‌اند. از جمله این بقایا می‌توان به یک مناره با مقطع چهارگوش اشاره کرد که در کنار مسجد بوده و ۶/۵ متر مربع وسعت داشته است. در کنار این مناره، در دوره سلجوقی، مناره دایره شکل دیگری ساخته شده که دارای کتیبه‌ای به خط کوفی به این عبارت است: «بسم‌الله الرحمن الرحیم. هذه القبة قصرالحاجب السعيد ابي جعفر محمدبن ابراهيم - قدس الله روحه - امر ببنائه ابنة بختيار. عمل علی بن احمد البناء. سنة سبعة عشر و اربعمئة» یعنی این منار را بختیار بن محمد برای پدر خود ابو جعفر محمد بن ابراهیم ساخته و اکنون این منار معروف به پیر علمدار است که به احتمال قوی، باید شخصیتی از پیران خاکسار (درویشان عجم) در عصر صفویه باشد که در زیر این منار مدفون شده است. معمار این منار علی بن احمد و تاریخ بنای این مناره ۴۱۷ هجری قمری بوده و منار مسجد تاریخانه در ۴۲۰ هجری - ساخته شده است. مناره مذکور در بالا به ۶/۸ متر می‌رسد. آجرهایی که در ساختمان این منار به کار رفته، ۴ تا ۴/۵ سانتی‌متر قطر و ۲۲ سانتی‌متر طول و عرض دارند و آجرهایی که در تزیینات خارجی مصرف شده، به طول و عرض ۱۷ یا ۱۷/۵ و ضخامت ۳/۵ سانتی‌متر است.

منابع:

- ۱ - افشارفر، ناصر، مسجد تاریخانه دامغان، مسجد، شماره ۳۳ (مرداد و شهریور ۱۳۷۶)، صص ۸۶-۹۳.
- ۲ - برزین، پروین. مسجد تاریخانه دامغان، هنر و مردم، شماره ۳۷ (آبان ۱۳۴۴)، صص ۳۸-۴۰.
- ۳ - پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، ج ۲ (مساجد)، تهران، سازمان تبلیغات، ۱۳۷۸، صص ۱۵۷-۱۵۸.
- ۴ - حاج سیدجوادی، کمال. مساجد ایران: دراسة تاریخیة، حضاریة، آثاریة، فنیة، تهران، سروش، ۱۳۷۵.
- ۵ - حقیقت، عبدالرفیع. تاریخ قومس، تهران، مؤلف، ۱۳۴۴، صص ۲۳۱-۲۳۲.
- ۶ - دبیر سیاقی، سیدمحمد، ابو حرب، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ۱۳۷۵، جزوه ۷، صص ۱۶۲.
- ۷ - زمانی، عباس. تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی،

- تهران، وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۵۵، صص ۸۰.
- ۸ - زمشیدی، حسین. مسجد در معماری ایران، تهران، کیهان، ۱۳۷۶.
- ۹ - طاهریان، محمدعلی. دامغان شش هزار ساله، تهران، شورای جشن شاهنشاهی، ۱۳۴۷.
- ۱۰ - کشاورز، علی اصغر. تاریخ و جغرافیای دامغان، تهران، هیرمند، ۱۳۷۰، صص ۱۰۳-۱۰۴.
- ۱۱ - گذار، آندره. تارخ خانه قدیمی‌ترین مسجد ایران، مهر، شماره ۱ (خرداد ۱۳۱۲)، صص ۶۱، نیز همو، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷.
- ۱۲ - محمدی، مریم. مسجد تاریخانه دامغان، دایرةالمعارف بناهای تاریخی، همانجا، صص ۱۵۷-۱۵۸.
- ۱۳ - مشکوتی، نصرت‌الله. فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۹.
- ۱۴ - یغمایی، اقبال. آثار تاریخی دامغان، مهر، شماره ۶ و ۷ (آبان و آذر ۱۳۱۷)، صص ۴۹۹-۵۰۰.

15. Addle Chahryar Et Assdulah Suven - Melikian Chirvani "Les Monuments Duxie siecle Du Damgan", Iranica Studia, I - 2, 1972, PP 229-297 Pope, Athur, A Survey of Persian Art from Prehistorie to the Present, Oxford University Press, London, Vol. II, 1939, 933-934 (Reprint, Tehran, Soroush)

پاورقی‌ها:

- ۱ - بامداد، مهدی، رجال ایران، ج ۱، تهران، زوار، ۱۳۶۳، صص ۴۶۸-۴۷۲.
- ۲ - فیروز، مریم، خاطرات، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۳، صص ۳۴.
- ۳ - اخوان ثالث، مهدی، ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم، تهران، مروارید، ۱۳۶۹، صص ۲۹۶.
- ۴ - مشکوتی، نصرت‌الله، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۹.
- ۵ - پوپ، آرتور، هنر ایران در گذشته و آینده، ترجمه عیسی صدیق، تهران، مدرسه عالی خدمات جهانگردی، ۱۳۵۵ و همو، ایهام معماری ایران، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، فرهنگسرا (یساولی)، ۱۳۶۵.
- ۶ - ویلسن، کریستی تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، وزارت معارف، ۱۳۱۷، (تجدید چاپ، فرهنگسرا، ۱۳۶۶، ج ۲، صص ۱۵۸).
- ۷ - ناصر، افشارفر. مسجد تاریخانه دامغان، مسجد، شماره ۳۳ (مرداد و شهریور ۱۳۷۶)، صص ۹۱.
- ۸ - منوچهری دامغانی، دیوان، چاپ محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۷۰، صص ۱۹، ۱۰۸، ۱۳۶، ۱۶۱.
- 9 - Eschmidt, Erich, "Excavations at Tepe Hissar", Philadelphia, The University of Pennsylvania Press, 1937, PP 12-16